

Усоналиева Г.

ТАБУ ЖАНА САЛТ

Усоналиева Г.

ТРАДИЦИИ И ТАБУ

Кыргыз тили – лексико-семантикалык жактан ар кандай мааниге ээ болгон сөздөргө бай тил. Сөздөр белгилүү бир элдин жашоо-шартынан, карманган дининен, салт-санаасынан кабар берет.

Мындай сөздөрдүн бири кыргыз тилинде гана эмес, башка тилдерде да кездешүүчү табу болуп саналат. Табу полинезий тилинде та «белгилөө», ри «бүткүл» дегенди билдирет. Табу – кандайдыр бир себептердин негизинде аттарын атоого тыюу салынган сөздөр. Табунун жаралыш себеби бардык элде окшош. Анткени байыркы адамдар табигаттын өздөрүнө түшүнүксүз кубулуштарын, жашырын сырларын аңдап билүүдө алсыз болгондуктан, ар кандай мифтик түшүнүктөр, тотемизм, анимизм сыяктуу ишенимдер келип чыккан. Адамдар өздөрү ыйык туткан, сыйлаган же чочутуп алгандан корккон нерселердин аттарын тике айтпай, каарына калбоого аракеттенишкен. Натыйжада, айрым нерселердин атын атоого катуу тыюу салынган ар түрдүү салттар өкүм сүргөн.

Кыргыз тилиндеги табуларды лексиколог – окумуштуулар төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүш-түрүшөт:

- 1) адамдын атына байланышкан табулар;
- 2) каардуу күчтөрдүн, оорулардын атына байланышкан табулар;
- 3) ар түрдүү жаныбарлардын атына байланышкан табулар;
- 4) ар кандай түшүнүктөрдүн атына байланышкан табулар.

Булардын ичинен адам аттарын тергөө табунун эң кеңири тараган түрү болуп саналат. Кыргыз элинин салтына, үрп-адатына ылайык, ат тергөө – ыймандуулуктун белгиси. Мында улууларды кичүүлөрдүн урматтоосу, жеңелердин кайни – кайын сиңдилерин ызаттоосу, күйөөсү менен аялынын бири- бирине болгон сыйы сакталат.

Адам аттарын тергөөнү төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот:

1. Күйөөсүнүн же аялынын атын айтпоо.

Уруулук түзүлүштө аялы күйөөсүнүн атын айткан эмес. Аттын ордуна **бай, байым, баланын атасы, кожоюн, үйдүн ээси** деп тергешкен. Кыргыз элинде илгертеден бери сакталып келген салтка байланыштуу үй- бүлөдө эркектин ролун жогору коюу, үйдүн ээси, баланын атасы катары аны сыйлоо тергөөгө алып келген:

– **Энемдин баласы! Энемдин баласы!** – деди ал кысталып шыбыраган үн менен, анан чыдай албай кетип, «Ысмайыл!» – деп өз атынан айтып, ... ыйлап жиберди. (Ч. А.) – Ылдамдай баскан байбиче, тигил ызага алдырып, – «барсамбы, барбасамбы» дегенсип, жай бараткан эрине жете келди да, чочутуп албайын дегенсип, акырын унчукту.

- **Балдардын атасы?**

Карымшак токтой калды. (Т.С.)

Ал эми күйөөсү аялына болгон назик мамилесин **апасы, балдардын энеси, байбиче, жубайым, түгөйүм** деген сөздөр аркылуу билдирген. Булардын ичинен **апасы, байбиче, баланын же кыздын энеси** деп кайрылуу улгайган адамдарга мүнөздүү: **Байбиче! Байбиче!** Кудай берип салган го. (С.Р.) – Коркпо, **апакеси**, – деп Эдигей жооткомүш болуп, өзү күлүп жиберди. (Ч.А.)

Жубайым, түгөйүм же **түгөйлөшүм** деп кайрылуу орто жаштагы адамдарда кездешет: **Түгөйлөшүм**, Сен мен үчүн тендеши жок асыл баа. (Э.И.)

Антташканым Гүлайым,

Акыреттик **жубайым**. («Кедейкан»)

Жаштар көбүнчө **келинчегим** деп кайрылышат: **Келинчегим** ой-боюма койбой жатып алып келди. (Ү. Ө.)

Кайнагалар өзүнөн кичүүлөрдүн аялына **келин бала** деген сөздү колдонушкан.

Мындай кайрылуу азыркы мезгилде да пайдаланылат: Чайыныңга ыраазымын, **келин бала!** Тим эле койчу. (К.А.)

2. Күйөөсүнүн бир туугандарынын атын тергөө.

Салтка ылайык, жаңы келин келген жеринде кайната, кайненесинен тартып, бир туугандарынын аттарын тергешкен. Бул жаңы келиндин келген жериндеги кыз же эркек бир туугандарын улуу-кичүү дебей сыйлагандык катары эсептелген. Келиндер жаңы төрөлгөн наристелерден бери тергешке милдеттүү болгон.

Бекеринен акын Т. Кенжеев «Кыргыз келиндери» деген ырында:

Сыйынышып кайненеге,

Сыйлап өткөн кайнатаны.

Кайын журтка бир боор неме,

Бузбай сактайт ак батаны, - деп баа

берген эместир.

Мындай келиндерди төркүнүндө жакшы тарбия алган, эстүү кыз жана ыймандуу келин

катары баалашып, баталарын беришкен, өзүлөрүнөн кийинкилерге үлгү кылышкан. Келиндер жеке өздөрүнүн ага-туугандарынын атын гана эмес, айылындагы мартабалуу адамдарды да тергешкен: – Эшик ачылып, байбичелер жол баштап, үйгө киргенден жаактары жай албаган аялдар эбирей беришет:

– Бешик бооуз бек болсун, **Саадаттын энеси!** (Т.С.)

Күйөөсүнүн бир туугандарынын атын тергөө:

а) кесибине жараша; б) мүнөзүнө жараша; в) жашына жараша; г) турпатына жараша айтылат.

1. Кесибине жараша тергөөдө улууларды **«мергенчи акем», «молдо акем», «жылкычы акем»,** дешсе, кичүү кайнилери уул же бала деген сөздөрдү колдонуу менен **«жылкычы уул», «ырчы бала»** ж.б. деп айтышат. Мисалы, Ой, **устакеңе** барбай эле кой, ал дөңгөлөк, аспаптарынан башка эчтеке менен иши жок. (Ч.А.) «Ме, эне, **мугалим бала** таштап кетти», – деди.(Ч.А.) – Сени, уул, кырка чыккан киши дейт. (К.А.).

2. Адамдын мүнөзүнө жараша **«жоош аке», «момун аке»,** шуулдап жүргөндөрдү **«шуулдак аке»** же **«шылуун аке»** ж.б. деп тергешкен.

3. Кебетесине жараша **«Чаар аке», «Көк көз»** дешкен. Кийин мындай аттар сакталып калып, өзүнүн аты катары айтылып калган учурлар көп эле кездешет. Сырткы турпатына карай **«узун бала», « узун аке »;** жашына карата **«кызыкче», «кичине кыз», «кичине бала»** деп кайрылышат: – Ай, **кичине бала,** менин аттарым кайсы, бери жетеле! (Ч.А.)

– Камыкпачы , **кызыкче,**

Жаныңды отко салбачы. (Ж.А.)

Чоң апаларыбыздын бирин-бири кыз деп ызаттоосу ушундан калган.

4. Өңүнө карата **«сары кыз», «кара бала»** деген сөз колдонулса, кээде адамдын талуу жерин таап ат коюу да бар: **«тантык бала», «түйрүк жеңе»** ж.б.

Ат тергөө, бир жагынан, ата-бабадан келе жаткан салтты барктагандык, бир жагынан, кайын-журтту сыйлагандык катары эсептелгендиктен, жакшы келиндер туура тарбия көргөн, өз адебин бийик туткан бүлө катары улуулардын алкоосуна ээ болушкан. Бул салт азыркы убакта колдонулбайт. Тергөө жалаң гана келиндин келген жериндеги урук-туугандарынын атын айтпоо менен гана чектелген эмес. Келиндин да аты өзгөртүлгөн учурлар кездешет. Проф. Ш. Жапаров тергөөгө байланыштуу диантропонимдүүлүктүн пайда болушу жөнүндө мындай факт келтирет. Лейлек районунун Тогуз-Булак айылында жашаган Мисирова Кыймат келин болуп барган жерде кайненесинин да аты Кыймат экен. Ошондо кайненесинин аты аталып калбас үчүн, келиндин атын Гүлсана деп өзгөртүшөт. Мындай өзгөртүү адам атынын оозеки кепте тергелип

айтылышына, натыйжада өз атынын көмүскөлөнүп калышына алып келген.

Табунун жаралышына кандайдыр бир ишеним да таасир берет. Адамдар сөз менен нерсенин ортосунда тыгыз байланыш бар дешип, сөздү ошол сөз атаган нерсенин бир бөлүгү деп кабыл алышкан. Сөздүн белгилик касиетин эске алышкан эмес.

Түрк тилинде, анын ичинде кыргыздарда ат коюуда ишенимдин ролу зор. Анткени баласы токтобой, санаага батып, тилек тилеп жүрүп балалуу болгондо жаңы төрөлгөн наристени башка бирөөгө берип, ырымдашкан. Ага жакшы ат коюудан коркушкан. Бабаларыбыздын түшүнүгү боюнча жагымдуу ат бизден бийик турган сыйкырдуу күчтөргө угулуп калып, араң төрөлгөн балага зыян алып келет. Кайра айрылып калуу, коркуу сезиминен наристеге Сарымсак, Кудайкул, Саткын, Богачы, Тентимиш ж.б. деген аттарды коюшкан. Мисалы, үй-бүлөдө балдары токтобогон учурда ушул балабызды кудай албасын, ага тийбесин, башкалар аны баркка албасын, өлбөй, көз тийбей аман болсун деп Баркыжок, Баркалбас, Барктабас, Керексиз деген аттарды коюшкан.

Салт боюнча бир үй-бүлөдө экиден ашык кыз төрөлсө, кийинкиси эркек болсун деген үмүттө Уулкелди, Уулкелсин, Уулжан же эркек балдардын атына улануучу **бекти** кошуп, Бурулбек, Жаңылбек деген ысым беришкен. Кыздарга мындай ат ыйгаруу азыр деле кеңири колдонулат. Бул адамдын ишеними, үмүтү менен байланышкан.

Ат тергөөдө туш келди эле сөздөр пайдаланбастан, окшош белгилер эске алынат. Мисалы, Темирбек, Темиркул деген аттарда кезигүүчү темир сөзү **чоюнга,** Ташбай антро-пониминде кездешүүчү таш **шагыл** деп алмаштырылат. Мындай сөздөр оозеки кепте колдонулат. Ысыккөлдүктөр бугудан таралганбыз, Бугу Эненин балдарыбыз деп, ага жүгүнүшүп, бугуну **Мүйүздүү эне** дешет.

Табу ата-бабаларыбыздын үрп-адаты, көз карашынан кабар берет. Анын жаралышына социалдык, психологиялык жана гносеоло-гиялык шарттар себеп болгонун баамдоого болот. Табу көркөм чыгармаларда кармандын кебинде көркөм ыкма катары колдонулуп келет.

Адабияттар:

- 1) Ш. Жапаров. Ысмың ким? – Ф.: Кыргызстан, 1990.- 124 б.
- 2) А.Сапарбаев. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы.-Б.: Кыргызстан «Сорос» фонду, 1997. -328 б.
- 3) Т.Ахматов, С. Өмүралиева. Кыргыз тили. – Ф.: Мектеп, 1990. -236 б.